

MATNNI LINGVISTIK EKSPERTIZA QILISH USULLARI

Iroda Mahmudjanovna Jalolova

Katta o‘qituvchi, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Uzbekistan.

Annotatsiya: Mazkur maqolada tarjima qilingan matnni lingvistik ekspertiza qilish usullari, matnda bayon qilinayotgan fikrning to‘liqligi matnning semantik yaxlitligi bilan bog‘liq bo‘lib, to‘liq tugallangan, yaxlit tugal mazmunga ega matn mazmunni to‘liq aks ettiruvchi sarlavhani tanlash orqali amalga oshirilishi haqida ma‘lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: tarjima matn, matnni bog‘lovchi vositalar, ekspertiza usullari, matn tahlili, mazmunli matn.

Kirish qismi: “Matn” tushunchasining ikkita asosiy talqini mavjud: immanent (kengaytirilgan, falsafiy qarashlarga yo‘g‘rilgan) va reprezentativ (asosan, xususiy munosabat aks etgan). Immanent yondashuv matnda voqelikka xolis munosabat bildirib, uning ichki tuzilishini uchinchi shaxs tomonidan yoritishga e‘tibor qaratishni nazarda tutadi. Reprezentativ yondoshuv esa, matnni tashqi voqelik haqidagi ma‘lumotni taqdim etishning maxsus shakli sifatida ko‘rib chiqishni anglatadi.

I.R.Galperin matn xususiyatlari haqida to‘xtalib o‘tar ekan, unga quyidagicha ta‘rif beradi: “Matn bu yozma hujjat shaklida ob‘ektivlashtirilgan, turli xil leksik, grammatik va mantiqiy bog‘lanishlar bilan birlashtirilgan bir qator bayonotlardan tashkil topgan, axloqiy xarakter, pragmatik munosabat va shunga mos ravishda adabiy qayta ishlangan ma‘lum bir xususiyatga ega bo‘lgan yozma xabardir”

Matn, o‘ziga xos tarzda, bir nechta jumladan tarkib topadi. Keng yoritilgan, murakkab hajmga ega bo‘lgan bir jumladan iborat yozuvni matn deb atash mumkin emas. Chunki matn bir nechta mustaqil gapga ajralishi mumkin, bunda gap bo‘laklari matnga emas, balki murakkab gapning sintaksis qonunlariga ko‘ra birikadi.

Asosiy qoida - matn ikki yoki undan ortiq jumladan iborat bo‘ladi. Matnning semantik yaxlitligi mavjud voqelikdagi bog‘lanish va bog‘liqliklar (ijtimoiy hodisalar, tabiat hodisalari, inson, uning tashqi ko‘rinishi va ichki dunyosi, jonsiz tabiat ob‘ektlari va boshqalar)ni aks ettiradi. Nutq predmetining birligi gapning mavzusidir. Mavzu esa matnning semantik o‘zagi, uning ixchamlashtirilgan va umumlashtirilgan mazmunidir.

Asosiy qism: “Matn mazmuni” tushunchasi nutqning axborot mazmuni kategoriyasi bilan bog‘liq jarayon bo‘lib, faqat matnga xosdir. U o‘quvchiga hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni, ularning barcha sohalardagi ahamiyatini muallifning individual munosabati orqali xabardor qiladi, unga semantik yaxlitlik beradi.

Katta matnda yetakchi mavzu bir qator kichik tarkibiy mavzularga, kichik mavzular esa o‘z navbatida paraqraflar (mikro-mavzular)ga bo‘linadi.

Matnda bayon qilinayotgan fikrning to‘liqligi matnning semantik yaxlitligi bilan bog‘liq bo‘lib, to‘liq tugallangan, yaxlit tugal mazmunga ega matn mazmuni to‘liq aks ettiruvchi sarlavhani tanlash orqali amalga oshiriladi.

Shu tariqa matnning semantik yaxlitligidan uning quyidagi xususiyatlari kelib chiqadi: Matn - bu ma’lum bir mavzudagi bayonot; Matn so‘zlovchining niyatini, asosiy g‘oyasini ifodalab beradi; Har qanday hajmdagi matn nisbatan avtonom (to‘liq) bayonotdir; Matnda gaplar mantiqiy jihatdan bog‘langan bo‘ladi; Matn uchun uning mazmuniga mos sarlavha tanlash mumkin; To‘liq matn odatda boshlanish va yakunga ega bo‘ladi.

Matnning lisoniy tahlili kursining asosiy maqsadi badiiy matndagi badiiy ma’no va badiiy mazmuni aniqlash asosida lingvopoetik butunlik sifatidagi matnni baholashdan iborat bo‘lmog‘i lozim. Matnning lisoniy tahlili maxsus tamoyillar asosida amalga oshirilishi lozim. Matndagi poetik aktuallashuv fonografik, leksik, morfologik va sintaktik vositalarning har birida o‘ziga xos tarzda kechadi. Badiiy matnning lisoniy -estetik butunlik sifatidagi tabiati ham shakliy, ham semantik mohiyatga ega bo‘lgan integrativ munosabatlarning mavjudligiga ko‘ra yuzaga keladi.

Matnning lisoniy tahlili kursining asosiy maqsadi badiiy matndagi badiiy ma’no va badiiy mazmuni aniqlash asosida lingvopoetik butunlik sifatidagi matnni baholashdan iborat bo‘lmog‘i lozim. Badiiy matnning lisoniy tahlili maxsus tamoyillar asosida amalga oshirilishi lozim. Kompleks tahlil biror bir ijodkorga bag‘ishlangan bo‘ladi. Bunday tahlilni bir asarni turli sathlar bo‘yicha yoki bir necha asarni bir sath bo‘yicha o‘tkazish mumkin. Masalan: Abdulla Qodiriyning «O‘tkan kunlar» romani lingvopoetikasi (til sathlari bo‘yicha). Yoki Abdulla Qodiriy asarlari lingvopoetikasi. Bunda adib qalamiga mansub barcha asarlarning lisoniy xususiyatlari tekshiriladi va natijalar umumlashtirib tahlilga tortiladi. Bu oson ish emas. Shuningdek, bir yoki ikki kishining ishi ham emas. -Adib asarlarini har taraflama tekshirish, tahlil qilish, shu kungacha qilingan barcha ishlarni bir joyga to‘plash, tasniflash indeksli ma'lumotlar bazasini yaratish, zaruriy lug'atlarni tayyorlash va boshqa ishlarni amalga oshirish jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan lingvopoetikaning faoliyat doirasiga kiradi.

Matndagi poetik aktuallashuv fonografik, leksik, morfologik va sintaktik vositalarning har birida o‘ziga xos tarzda kechadi. Badiiy matnning lisoniy–estetik butunlik sifatidagi tabiati ham shakliy, ham semantik mohiyatga ega bo‘lgan integrativ munosabatlarning mavjudligiga ko‘ra yuzaga keladi.

Talabalarni matn va uning tiplari, birliklari; badiiy matn va uning mazmuniy turlari, badiiy matnda intertekstuallikning ifodalanishi, badiiy matnni shakllantiruvchi vositaiar, badiiy matnning fono-grafik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari hamda lingvopoetik tahlil tamoyillari bilan tanishtirish, shuningdek, mazkur kurs bo‘yicha o‘zlashtirgan nazariy bilimlarini o‘zbek adabiyotidagi eng sara badiiy asarlar tili tahlilida sinab ko‘rishga o‘rgatish.

«Badiiy matnning lisoniy tahlili» fanini o‘zlashtirishga qo‘yiladigan talablar: Talabalar mazkur fanni o‘zlashtirganlaridan keyin matn va uning to‘liq lingvistik ta‘rifi, tiplari, birliklari haqida to‘g‘ri tasavvurga ega bo‘lishlari; badiiy matn va uning mazmuniy turlari, badiiy matnda intertekstuallikning ifodalanishi, badiiy matnni shakllantiruvchi vositalar, til birliklari orqali namoyon bo‘ladigan estetik maqsadning yuzaga chiqish mexanizmlari haqida nazariy bilimlarga ega bo‘lishlari; badiiy matnning fono-grafik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini aniqlash bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarni egallashlari; lingvopoetik tahlil tamoyillari asosida muayyan bir badiiy asarni mustaqil holda tahlil qilish malakasini egallashlari lozim.

Xulosa qismi: Tematik tahlil deganda, biror bir badiiy asarni tilning bir jihati bo‘yicha va ma‘lum tamoyil, usullar bo‘yicha tahlil qilish nazarda tutiladi. Tematik tahlil asosan, til sathlaridan biri bo‘yicha amalgam oshiriladi. Masalan, Cho‘lponning “Kecha va kunduz” nomli romanini leksik-semantik jihatdan tahlil qilamiz, deylik. Asardagi lug‘aviy birliklar (ayrim so‘zlar, iboralar, maqollar, matallar, aforizmlar) ajratib olinadi. Lug‘aviy birliklar asar badiyatiga qay darajada xizmat qilishi, an’anaviy yoki individual ekanligi aniqlanadi. Matn komponentlarini birikish usullari alohida o‘rganiladi. Matn tiplari va uning o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Tilning barcha sohalarga xos birliklar va ularning muayyan bir asarda qo‘llanishini matnning umumiy mazmuni, janri, tarkibiy tuzilishibilan o‘zaro bog‘liklikda olib o‘rganish kompleks tahlilning asosini tashkil etadi. Bu xildagi tahlil umumfilologik yo‘nalish, mazmun va xarakter kasb etadi. Shuning uchun matnni tahlil qilishdan avval adabiyotshunoslik va tilshunoslik bilan aloqador sohalarning tamal qonuniyatlaridan albatta xabardor bo‘lishimiz kerak.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sadikova S. B. TA’LIM JARAYONIDA O ‘ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O ‘QITISH. – 2023.
2. Sadikova S. B. The Role of Philosophical and National Framework in Artistic Analysis //American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157). – 2023. – T. 1. – №. 9. – C. 40-43
3. Xayrulla Hamidov, & Arzu Karausta. (2023). TURKCHAGA ARAB TILIDAN O‘ZLASHGAN JURNALISTIKAGA OID TERMINLAR XUSUSIDA. *Konferensiyalar / Conferences, 1(1)*, 28–33. Retrieved from <https://uzresearchers.com/index.php/Conferences/article/view/1130>
4. Hamidov, Xayrulla, Tojiyeva, Afro‘Za UMAR SAYFIDDIN HIKOYALARI TARJIMALARIGA DOIR // ORIENSS. 2022. №Special Issue 28. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/umar-sayfiddin-hikoyalari-tarjimalariga-doir>
5. Xayrulla Hamidov. Turk tili frazeologiyasi va o‘zbekcha-turkcha tarjima masalalari. (Monografiya). 2024/1. Tom 1. Bet 232.

6. Baxtiyorovna S. S. O'zbek tilining intensiv kursi (xorijliklar uchun o'zbek tili. Boshlang'ich kurs). – 2021.
7. ABDULLAYEVA, MARHABO RAXMONKULOVA. "DUNYO TILSHUNOSLIGIDA “O „QUV LUG „ATI” TERMININING PAYDO BO „LISHI TAXLILI.“” *Language teaching: new approaches and innovations” mavzusida ilmiy-amaliy online konferensiya. TDSHU 5 (2022): 50-53.*
8. Hamidov,, X. , & Karausta,, A. (2023). TURKCHA JURNALISTIKA TERMINLARI TARKIBIDAGI G‘ARB TILLARIDAN O‘ZLASHGAN AFFIKSLARGA DOIR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3 (23), 395-401.
9. Комилова, Дилдора Шавкатовна . "БАДИЙ ТАРЖИМАДА ҲИССИЙ БАҲОЛАШ ЛЕКСИКАСИНИНГ БЕРИЛИШИ (ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИ МИСОЛИДА)" *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, vol. 2, no. 10-2, 2022, pp. 848-851.
10. Shavkatovna, Komilova Dildora. "Nationality of General Human Feelings in Translations." *Journal of Intellectual Property and Human Rights* 2.2 (2023): 63-67.
11. Maksudova, Dilshoda Kakhramonovna ACTIVATION OF THE QUALITATIVE MEANING OF COLOR-IMAGE IN TRANSLATIONS // *ORIENSS*. 2022. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/activation-of-the-qualitative-meaning-of-color-image-in-translations>
12. Maksudova, Dilshoda Kakhramonovna, and Aliyeva Muxlisa Baxodir Qizi. "Developing Lexical Competence in Educational Institutions." *European Journal of Learning on History and Social Sciences* 1.2 (2024): 5-10.
13. TESHABOYEVA Z. et al. A Comparative Analysis Of Phraseological Units In “Baburname” And Their Different English Translations // *Philology Matters*. – 2019. – T. 2019. – №. 1. – C. 102-108.
14. Teshaboyeva Z. TRANSLATIONS OF PHRASEOLOGICAL UNITS AND PROVERBS OF" BOBURNOMA" INTO ENGLISH // *Paradigmata poznani*. – 2016. – №. 3. – C. 74-78.
15. Hamidov, X., & Abdullayeva, M. (2024). Alternative Versions and Functional Characteristics of Phraseologists in Uzbek. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 4(3), 51-54.